

450 JAAR KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND

EEN GESCHIEDENIS IN MODELLEN

Erik Sengers

Voorbij de volkskerk

De katholieke kerk in Nederland bevindt zich in een proces waarbij gezocht wordt naar de verhouding ten opzichte van staat en samenleving en naar welke structuren, activiteiten en thema's geschikt zijn om brede delen van de samenleving aan te spreken. Dit proces is dringend, omdat aan de ene kant de kerk onder sterke druk staat van hoge lasten en geringe inkomsten, gecombineerd met een dalend ledental en lage aantallen roepingen, aan de andere kant omdat de kerk dreigt de aansluiting te missen bij de groeiende belangstelling voor spiritualiteit en zingeving. We menen daarbij wel te weten waar we vandaan komen: het model van de volkskerk is ten einde, wordt vaak gezegd, en er moet iets nieuws komen. Maar over wat dat nieuwe dan is, dat is nog niet zo duidelijk. "Ik, zegt Hij, ga iets nieuws beginnen. Het is al begonnen, merk je het niet?" dichtte een bekende Nederlandse lieddichter. En inderdaad: de kiemen van de nieuwe situatie liggen vast en zeker in de huidige. Maar voor ons mensen is het moeilijk die kiemen te zien, laat staan in te schatten welke vrucht zullen dragen.

De indeling van de Nederlandse godsdienstsocioloog Schreuder (1969) is van grote invloed geweest op de duiding van de veranderingen die de Nederlandse kerk in de vorige eeuw heeft doorgemaakt. In een beroemd geworden opstel karakteriseerde hij die verandering met de termen 'volkskerk' en 'vrijwilligerskerk'. De volkskerk zou het type zijn dat vanaf de Nieuwe Tijd, na de Reformatie op de kerken van toepassing zou zijn; de vrijwilligerskerk zou het type zijn dat de toekomst, dus vanaf 1970, van de kerk zou (moeten) bepalen. Deze typologie, om niet te zeggen polariteit, is vaak aangehaald om de veranderingen in de Nederlandse kerk te duiden en te interpreteren (voornamelijk bij onderzoekers uit Nijmegen, zie bijvoorbeeld Simons/Winkeler 1987: 18-21 en Duffhues/Felling/Roes 1985: 24-27). De typen van Schreuder zijn prikkelend, maar niet compleet: klassiek staat tegenover de volkskerk de belijdende kerk, waar hij niet over praat. Verder moeten we constateren dat volgens KASKI-onderzoek ongeveer 5% van de katholieken (tendens dalend) vrijwilliger is in de kerk, dus de realiteitsbasis van dit type is erg smal. Ook zijn er de laatste jaren enkele nieuwe termen opgedoken om de huidige organisatie van de kerk te typeren, die het model van Schreuder verder voeren. Deze termen zouden kunnen aanduiden waar het met de kerk –een generatie na Schreuder- naar toe gaat.

Wat ik in deze bijdrage wil doen is de bijdrage van Schreuder voorstellen en kritisch bespreken. Wat ik erg waardevol vind aan zijn bijdrage is dat hij een raamwerk biedt waardoor we verschillende kerktypen, ook in hun historische ontwikkeling, goed kunnen vergelijken. Vervolgens wil ik een aantal alternatieve modellen, op de basis van het model van Schreuder, voorstellen. Daarna wil ik kijken hoe we aan de hand van deze modellen de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland kunnen interpreteren. Dat zal ik voornamelijk doen op de basis van eerder door mij gedaan onderzoek (Sengers 2003). In de conclusie zal ik proberen een voorspelling te doen van hoe de kerk er in de toekomst uit zal zien.

Volkskerk en vrijwilligerskerk

Schreuder baseert zijn typering van 'kerk' op basis van de klassieke Duitse godsdienstsociologen Weber en Troeltsch. Hij vat hun –ideaaltypische- omschrijving in een zestal punten samen. Wat

ik doe is die kenmerken van een algemeen label voorzien, zodat vergelijking gemakkelijker gemaakt wordt.

Het eerste type waar hij over spreekt is de kerk, door hem meteen volkskerk genoemd. Een kerk is in zijn visie een religieuze organisatie die claimt de enige kerk voor de gehele samenleving te zijn. Omdat niet iedereen aan de eisen van de kerk zal kunnen voldoen, zal zij moeten accepteren dat de leden op een wat lauwe en automatische manier in de rituelen participeren, en zo 'heil' verwerven. Een kerk voorziet een samenleving van normen en waarden, onderhoudt sterke banden met de politieke, culturele, economische en wetenschappelijke elites en legitimeert de status quo. De kerk zelf is bureaucratisch en ambtelijk georganiseerd, de leken zijn passief, getrouw haar visie probeert een volkskerk overal geografisch aanwezig te zijn. Schematisch ziet het beeld van een volkskerk er als volgt uit:

Tabel 1: kenmerken (volks)kerk volgens Schreuder

aanspraak	universeel (gehele samenleving) en absoluut (enige kerk)
religieus aanbod	heiligheid door automatische ritualiteit
maatschappij/politiek	morele normen, verbinding staat en elites, legitimatie status quo
ambt-leek	ambt centraal, leek passief
organisatie	rationeel en bureaucratisch
presentie samenleving	overal aanwezig door parochies

Bron: Schreuder 1969:36-38

Overigens moet opgemerkt worden dat hij vooral de voor-conciliaire, Rooms-Katholieke Kerk op het oog heeft, dat wordt uit zijn voorbeelden en opmerkingen wel duidelijk. Hoewel we veel kenmerken herkennen bij andere kerken (bijvoorbeeld de Lutherse kerken in Scandinavië en Duitsland), had een oecumenische vergelijking misschien ook verschillen aan het licht gebracht.

Schreuder geeft vervolgens aan dat het volkskerkelijke model in de moderne samenleving aan zijn grenzen stoot. De samenleving is pluriformer geworden, ook in geestelijk opzicht, waardoor de kerk haar unieke positie moet relativeren. Door de modernisering van de samenleving, en de secularisatie van de sociale organisaties, wordt de kerk teruggeworpen op haar eigenlijke specialisatie: religie, zingeving, heil. Door de hogere opleidingsgraad van de mensen en de democratisering van de samenleving komt de unieke positie van het ambt onder druk te staan. De snelle veranderingen in de samenleving maken het moeilijk een starre, bureaucratische organisatie in stand te houden. De kerk zou, volgens Schreuder, op een aantal punten moeten veranderen in de richting van een nieuwe configuratie, die door hem 'vrijwilligerskerk' genoemd wordt.

Tabel 2: kenmerken vrijwilligerskerk volgens Schreuder

aanspraak	religieuze tolerantie, acceptatie pluralisme
religieus aanbod	theologisch specialisme, verkondiging, persoonlijk pastoraat/geloofssynthese
maatschappij/politiek	Neutraliteit
ambt-leek	grotere autonomie leken, sterkere specialisatie geestelijken
organisatie	communicatie van beneden naar boven, versterken lokale autonomie
presentie samenleving	parochie als 'service-station', pastorale teams

Bron: Schreuder 1969:39-49.

Waarom hij deze configuratie 'vrijwilligerskerk' noemt –zelf geeft hij de voorkeur aan denominatie (analoog aan Niebuhr 1929; in een artikel uit 1968 noemt Schreuder die term wel)- is onduidelijk, omdat in het hele verhaal de vrijwilliger, of de vrijwilliger zoals wij die kennen, niet terugkomt. Mijn interpretatie is dat hij met deze term een centrale verschuiving wil aanduiden, namelijk van automatische, quasi afgedwongen participatie naar vrijwillige, zelfbewuste participatie omwille van de religieuze zaak. Dat de term een eigen leven is gaan leiden en pastores stimuleerde om zoveel mogelijk taken aan vrijwillige leken over te dragen was door Schreuder niet voorzien. Hij voorzag eerder dat er een nieuwe balans tussen leken en geestelijken zou ontstaan.

Het essay van Schreuder is zeer invloedrijk geweest, zowel in de wetenschap als in de kerkelijke praktijk. Toch zijn er wel een paar kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste dat hij focust op de grote kerken en hun ontwikkeling, en daardoor andere vormen van religieuze organisatie, en zo ook andere vormen van ontwikkeling van religieuze organisaties, buiten beschouwing laat. Bij Weber en Troeltsch staat ‘kerk’ namelijk tegenover ‘sekte’ (cf. Troeltsch 1923: 361-362). Bij een sekte denken ze dan, in tegenstelling tot kerk, aan een groep die alleen overtuigde leden trekt, die de leden persoonlijk wil vormen, die geen universele aanspraken stelt, en vanuit zijn overtuiging de wereld bekritiseert. Ook Wach (1964: 109-205) bespreekt in zijn boek vele verschillende vormen waarin christelijke groepen zich kunnen organiseren: behalve over kerk en sekte spreekt hij over genootschappen, broederschappen, ordes, enzovoorts. Deze inzichten roepen verschillende vragen op. Is de ontwikkeling van volkskerk naar vrijwilligerskerk de enig mogelijke? Kunnen volkskerken niet een sekte worden, bijvoorbeeld doordat ze door maatschappelijke veranderingen hun positie verliezen, of doordat door intern kerkelijk beleid de organisatie exclusiever wordt? En kunnen sektes volkskerken worden? Zijn volkskerk en vrijwilligerskerk de enige beschikbare termen of moeten we, gezien de individualisering en nieuwe vormen van associatie (kiezen voor de kudde) niet op zoek gaan naar andere termen om de huidige structuur van de grote kerken te beschrijven?

Een tweede, fundamentele kritiekpunt is de vraag of er in Nederland ooit wel een volkskerk is geweest. Nog voordat Schreuder zijn essay schreef, wees Staverman (1954: 47-49) al op de mogelijkheid dat het ontbreken van een volkskerk in Nederland de hoge mate van onkerkelijkheid in vergelijking met andere Europese landen zou kunnen verklaren. Volkskerk definieert hij als het samenvallen van kerk en volksgemeenschap, met andere woorden: het behoren tot een kerk is noodzakelijk voor het behoren tot een nationale gemeenschap, of drukt symbolisch de band van de enkeling met de gehele gemeenschap uit. Dit is het geval in Duitsland (in bepaalde delen Luthers, in andere rooms-katholiek) en in Scandinavië. Maar het is ook mogelijk dat het niet noodzakelijk is dat je lid bent van een kerk om tot een bepaald volk te behoren (bijvoorbeeld Frankrijk) of dat er in een bepaald volk twee of meer grotere kerken zijn, zoals in Nederland. In dat laatste geval is lidmaatschap van een kerk eerder een kwestie van keuze of overtuiging, zegt Staverman, en mist het dus de typisch volkskerkelijke motivatie. Kerkelijk lidmaatschap is dan dus niet verbonden met lidmaatschap van een natie of volk. Staverman’s opmerking geeft onbedoeld fundamentele kritiek op de vooronderstelling van Schreuder, die impliciet uitgaat van het Duitse model van (volks)kerk (hij heeft in Duitsland gestudeerd) en dat op de Nederlandse situatie toepast. Aan de andere kant denk ik dat de verschillen ook niet zo groot zijn en dat er geweten wordt op twee kanten van dezelfde medaille, waarbij Staverman het culturele aspect (‘volk’) benadrukt en Schreuder het institutionele aspect (‘kerk’).

Een derde kritiekpunt ligt op de term ‘vrijwilligerskerk’. De term suggereert in mijn ogen teveel dat iedereen die lid is van de kerk ook vrijwilliger is, en dat de kerk uitsluitend door vrijwilligers gedragen wordt of dient te worden. Dat is sociologisch noch theologisch juist. De onderzoeken van het KASKI wijzen uit dat slechts een minderheid van de katholieken ook vrijwilliger is; het percentage kerkbezoekers komt daar dicht bij in de buurt: kerkbezoeker staat dan gelijk aan vrijwilliger.

Tabel 3: verhouding vrijwilligers t.o.v. kerkbezoek

jaar	aantal katholieken	aantal vrijwilligers	percentage vrijwilligers	aantal kerkbezoekers	percentage kerkbezoek
2004	4.622.000	274.600	5,9	348.785	7,8
2005	4.406.000	257.900	5,6	343.860	8,1
2006	4.352.000	254.100	5,8	322.140	7,6

Bronnen: Kerncijfers KASKI¹

¹ Het percentage vrijwilligers moest berekend worden, het percentage kerkbezoek is overgenomen uit de memoranda.

Een nog groter percentage neemt deel aan overgangsrituelen zoals Eerste Communie, Vormsel, huwelijk en begrafenissen, zonder de kerk regelmatig te bezoeken of vrijwilliger te worden. De kerk verschijnt op deze manier meer als een service-instituut (Iannaccone?), waarbij de services weliswaar gedragen worden door vrijwilligers, maar theologisch wordt de kerk ook gevormd door alleen al deel te nemen aan kerkelijke activiteiten, ook zonder vrijwilligers. Het zou verder verkeerd zijn te denken dat de kerk uitsluitend bestaat uit vrijwilligers ('onze vrijwilligers' heb ik bestuurders vaak horen zeggen, alsof het niet op de eerste plaats gelovigen zijn), zonder de betekenis van het gewijde ambt en van de H. Geest in het totaalbeeld op te nemen.

Alternatieve modellen

Zoals gezegd zijn de termen 'volkskerk' en 'vrijwilligerskerk' niet de enige om de organisatie en structuur van de grote kerken aan te duiden. Er is één model buiten beschouwing gelaten, de 'sekte' en de laatste jaren zijn minstens twee nieuwe modellen opgekomen. Deze wil ik hier kort, in het schema van Schreuder, voorstellen.

De eerste is de 'sekte' of –als het staat tegenover volkskerk- belijdende kerk. Het is merkwaardig dat hij dit model niet noemt, want het gaat terug op de vroege kerk en is sindsdien nooit verdwenen. Ook in Nederland is de publieke, gereformeerde kerk tot 1815 altijd een belijdende kerk geweest en nooit een daadwerkelijke volkskerk (Lieburg/Van Eijnatten 2005: 169-178); tegenwoordig zijn de orthodox-gereformeerde kerken zuivere voorbeelden van dit model. Als we uitgaan van de aspecten die Schreuder noemt kunnen we tot het volgende beeld van een belijdende kerk komen. Kenmerkend voor de belijdende kerk is dat de leden op inhoudelijke gronden een bewuste keuze gemaakt hebben (bijvoorbeeld op grond van een persoonlijke ervaring met God of Jezus Christus) en dat ze kiezen voor één organisatie. In een belijdende kerk staan deze leden centraal – zie het onderscheid tussen doopleden en belijdende leden in de protestantse kerken – en niet 'allen', of ze nu wel of niet deelnemen aan het kerkelijk leven. Alleen belijdende leden kunnen aan het avondmaal, alleen na een belijdenis kun je bestuurlijke verantwoordelijkheid op je nemen, als belijdend lid word je geacht een deel van je inkomen aan de kerk te geven en je in te spannen voor het welzijn van de gemeente. Ook sta je als belijdend lid onder bijzonder toezicht van de gemeente: het reguliere pastorale gesprek is er mede voor bedoeld om je op het rechte pad te houden. Een belijdende kerk zal niet overal een kerk oprichten, maar alleen daar waar er voldoende leden zijn om dat te doen. Ten slotte heeft het belijdende karakter ook een betekenis naar buiten toe. Een belijdende kerk zal zich nooit helemaal met de samenleving identificeren, maar altijd staan voor de waarden die zij belangrijk vindt (zoals de *Bekennende Kirche* in Nazi-Duitsland).

Tabel 4: kenmerken belijdende kerk

aanspraak	Exclusief, bovennatuurlijke oriëntatie
religieus aanbod	Persoonlijke (om)vorming
maatschappij/politiek	Afzien van claims of juist profetisch protest, weinig interferentie
ambt-leek	Egalitairder, charismatisch leiderschap
organisatie	Congregationalistisch
Presentie samenleving	Daar waar gelovigen zijn

De laatste jaren worden in de godsdienstsociologie ook twee andere modellen genoemd die duidelijk maken welke veranderingen de kerken doormaken. Het eerste model is dat van de *keuzekerk*. Deze term is door de katholieke godsdienstsocioloog Staf Hellemans ontwikkeld om de veranderingen in de katholieke kerk te beschrijven. In grote lijnen komt zijn typering overeen met die van Schreuder. Hellemans stelt dat de katholieke kerk in Nederland veranderd is van een homogene massa-organisatie naar een pluriforme 'keuzekerk'. Kenmerken van deze nieuwe kerk zijn een grotere interne pluriformiteit, de grotere rol van de leken die zich meer opstellen als con-

sument en vrijwilliger dan als gehoorzame gelovige, en het verdwijnen van de ambtelijke structuren (mede door gebrek aan voorgangers). Veel aandacht besteedt hij aan de organisatie van de keuzekerk: de kerk is minder gecentraliseerd, de aansturing van de parochies gebeurt op provinciaal of regionaal niveau, en de binding met de lokale geloofsgemeenschap is afgenomen. Ten slotte ligt er volgens Hellemans minder nadruk op de leer en meer op bevordering van de individuele spiritualiteit. Bij dit laatste sluiten ook de aanbevelingen aan die hij de kerken meegeeft: in een ‘turbulent religieus veld’ dat gekenmerkt wordt door religieus keuzegedrag zouden de kerken meer de ervaring van het heilige centraal moeten stellen, zouden ze meer moeten werken aan vernieuwing van hun aanbod zodat het ook voor rand- en buitenkerkelijken aantrekkelijk wordt, en zouden ze meer moeten werken aan de motivatie en het onderling vertrouwen van de eigen medewerkers zodat die een meer aantrekkelijk beleid gaan voeren (Hellemans 2003: 15-16, 31-32).

Tabel 5: kenmerken keuzekerk²

aanspraak	
Religieus aanbod	Individuele spiritualiteit, ervaring v.h. heilige
maatschappij/politiek	
ambt-leek	Leek consument, stimulerende leiding
organisatie	Regionaal, ledenorganisatie
Presentie samenleving	Missionair, concurrerend

Een ander model wordt door de Britse anglicaanse theoloog Pete Ward (2003) met zijn *pleidooi voor een vloeibare manier van kerk-zijn* beschreven als een ‘netwerkkerk’. Dit pleidooi sluit aan bij de gedachten over een ‘vloeibare moderniteit’ van Zygmunt Bauman (2000), die ook door andere sociologen is beschreven als postmoderniteit of hoogmoderniteit. Kern van deze maatschappijvorm is een hoge mate van flexibiliteit en voortdurende verandering op alle gebieden van het samenleven. Ward constateert dat de kerk niet op deze situatie is ingesteld en zich nog steeds als statisch presenteert: belangrijk zijn het bijwonen van kerkdiensten, de meetbare deelname, het lidmaatschap van een organisatie, enzovoorts. Maar in de vloeibare moderniteit wordt zo’n kerk een eiland. Ward pleit daarentegen voor een vloeibare wijze van kerk-zijn, waarin het informele contact met andere christenen het uitgangspunt is, die georganiseerd is rondom netwerken waarin kerk-zijn en kerk-doen samenvallen, die deze netwerken erkent als uitingen van de algemene christelijke kerk en die op deze manier een voor buitenstaanders aanstekelijke presentatie van het Evangelie is. Geestelijk bevlogen en religieus geïnspireerde mensen komen in deze netwerk-kerk op verschillende manieren en plaatsen bij elkaar (in erediensten, in diaconale of missionaire groepen, in leerhuizen, in jongerengroepen), zonder dat deze één op één met een denominatie en het lidmaatschap daarvan samen moeten of hoeven te vallen. Integendeel, juist in de diversiteit ontstaat een kerk in de vorm van een onderling verbonden netwerk dat open staat naar de wereld en waar andere mensen of netwerken gemakkelijk bij kunnen aansluiten. Deze gedachten werkt hij in zijn boek ook theologisch verder uit.

Tabel 6: kenmerken netwerkkerk

aanspraak	Zout der aarde, licht der wereld
Religieus aanbod	Najagen van heiligheid, sociaal en religieus
maatschappij/politiek	Kleinschalige verbindingen
ambt-leek	Egalitair, inspiratie primair, ambt één v.d. rollen
organisatie	Netwerk van kleine groepen
Presentie samenleving	Missionair, oecumenisch

Katholieke kerk in Nederland

² Over de punten ‘aanspraak’ en ‘maatschappij/politiek’ zegt Hellemans niets.

In deze paragraaf zal ik de geschiedenis van de katholieke kerk duiden in de organisatorische modellen die hierboven beschreven zijn: volkskerk, vrijwilligerskerk, belijdende kerk, keuzekerk, netwerkkerk. Deze duiding zal schetsmatig zijn, waardoor de nuances uit het historische verhaal verdwijnen. Bovendien moet voor ogen gehouden worden dat de modellen, zoals Schreuder al aangaf, ideaaltypisch zijn. Ze komen dus niet overeen met de werkelijkheid, zeker niet in elke lokale situatie, maar zijn dienstbaar aan de interpretatie ervan. Ook lopen ze in de werkelijkheid door elkaar heen. Ik kijk naar de katholieke kerk van na de Reformatie, omdat de periode van de eerste bisdommen te kort is om er iets over te zeggen.

De eerste periode is die van de schuilkerken, grofweg van 1600 tot 1800. In deze periode is de katholieke kerk in Nederland door maatregelen van de burgerlijke overheden – en er zijn regionale verschillen – erg beperkt in haar vermogen tot organisatie en publiek optreden. Deze overheden steunden de gereformeerde kerk, maar niet volledig en ze zijn vaak in conflict met elkaar. Of de kerk in deze periode een exclusieve aanspraak had is niet zo relevant – ze kon er in het openbaar niets mee. In de praktijk van de schuilkerken was er wel degelijk een erkenning van de veranderde situatie, en probeerden katholieken door onderhandelingen met de overheid het kerkelijke leven zo goed mogelijk doorgang te laten vinden. Ook was duidelijk dat de meerderheid van de bevolking en de gebouwen overgegaan waren naar de gereformeerden. Het religieus aanbod was in deze periode beperkt tot de eigen geloofsgemeenschap. Sacramenten konden niet altijd bediend worden, de vergadervrijheid was beperkt. Cultureel werd het religieuze klimaat gekenmerkt door individuele vroomheid, wat ook op de katholieken invloed had. Het contact met de elites was natuurlijk beperkt, hoewel bijvoorbeeld in Amsterdam onder de handelaren relatief veel katholieken waren. Het ambt had in deze positie een zeer zwakke rol: ze reisden rond om verschillende staties te bedienen of omdat ze moesten vluchten voor de overheid. Het waren de leken die de kerkgebouwen kochten, onderhielden en bestuurden en het gemeenschapsleven stimuleerden. De organisatie van de kerk verviel in deze periode. De aansturing moest gebeuren door bisschoppen die in het buitenland verbleven, de aartsbisschoppen beheerden een grote en moeilijk toegankelijke gebieden, de parochiestructuur verviel tot staties in gebieden waar grotere delen van de bevolking katholiek gebleven waren. De situatie van de schuilkerken is natuurlijk geheel anders dan de modellen die in latere tijden zijn ontwikkeld. De combinatie van belijdende kerk en vrijwilligerskerk lijkt de realiteit nog het beste te benaderen.

De tweede periode is de periode van de kerkopbouw, ongeveer van 1800-1870. In deze periode krijgt de katholieke kerk geleidelijk aan steeds meer vrijheden. Tijdens de Franse bezetting wordt de formele achterstelling afgeschaft, in 1848 garandeert de liberale grondwet verschillende vrijheden en onthoudt de overheid zich van inmenging in de kerken. Het religieuze landschap in Nederland wordt daardoor pluriformer, en de verschillende organisaties worden gelijkwaardig behandeld. De kerk hield haar aanspraken in deze periode beperkt. Wilden ze dat de katholieken en hun kerk als Nederlanders werden geaccepteerd, dan moesten ze bewijzen dat ze moderne, verlichte onderdanen waren. Processies waren verboden, maar werden door de kerkleiding ook niet gestimuleerd, er waren onderhandelingen met de overheid over kerkgebouwen en bisschoppen, het Oranjehuis werd gesteund. Het religieuze aanbod ontwikkelde zich niet noemenswaardig in deze periode, behalve dat het wat gemakkelijker ging (bijvoorbeeld het bedienen van de sacramenten). De relatie met de culturele en politieke elites begon aanzienlijk te verbeteren. Beide partijen hadden daar belang bij: de katholieke kerk om de positie van de katholieken en de kerk te verstevigen, de overheid om controle te houden op de katholieken en de eenheid van het land te bewaren. Verder waren er katholieke intellectuelen die zich begonnen te manifesteren op wetenschappelijk en publicitair gebied – maar in irenische en oecumenische zin. In deze periode werden er stevige gevechten gevoerd tussen leken en de kerkleiders. Zeker nadat de opbouw van de hiërarchie was toegestaan, de bisschoppen door Rome benoemd werden (1853) en de parochiestructuur uitgerold was (1854-1864), ontbrandde een hevige machtsstrijd over de vraag wie het in de lokale kerk het voor het zeggen had – een strijd die uiteindelijk door de geestelijkheid

gewonnen werd. De organisatie van de kerk begon zich in deze tijd langzaam te ontwikkelen. In het begin werd nog voortgebouwd op de structuren uit de tijd van de schuilkerken, na 1853 kreeg de kerk –maar voorlopig nog in theorie- een moderne organisatorische vorm. Het was nog lang niet mogelijk overal parochies te stichten door staties om te vormen. Het model van vrijwilligerskerk komt misschien nog het dichtste bij de werkelijkheid van die tijd. Ook waren er tendenties zich als volkskerk te presenteren, zeker in de culturele zin, maar die werden niet bereikt door remmende stromingen in de katholieke kerk zelf en blokkades bij de (protestants-liberale) elites.

De derde periode is de periode van de verzuiling, en duurde van ongeveer 1870-1960. Tijdens deze periode begon de katholieke kerk zich volop te ontplooien, zowel intern als extern. Uitgedaagd door de opkomende gereformeerden en socialisten werd de katholieke kerk geïrriteerd en eindelijk te laten horen en haar leden bij zich betrokken te houden. De aanspraak van de katholieke kerk werd in deze periode steeds exclusiever. Ze ging zich steeds meer manifesteren als de enige ware kerk en stimuleerde katholieken zich alleen maar met de katholieke kerk, andere katholieken en katholieke sociale en religieuze organisaties in te laten. Het hoogtepunt van deze opstelling ligt aan het einde van de periode, met de bepalingen in het mandement van 1954. Het aanbod van de kerk ontwikkelde zich in deze periode explosief. Het aantal individuele devotionale praktijken, groepsgewijze bedevaarten, religieuze genootschappen, en dergelijke die de weg naar eeuwig heil hielpen te bewandelen namen in aantal en diversiteit enorm toe. Ook bood de katholieke kerk veel middelen tot sociale ontwikkeling en ontspanning. De relatie met de samenleving was dubbelzinnig: de katholieken bouwden hun eigen samenleving, en moesten voor de verdere uitbouw ervan (subsidies) overleggen met andere partijen. De verzuiling was in die zin enerzijds afzonderingsstrategie, anderzijds de manier om op gelijkwaardige voet te participeren in de samenleving. Sinds de katholieke partij in de Tweede Kamer en in de regering kwam, en sinds de stichting van de katholieke universiteit, hoorden katholieken ook tot het establishment. In deze kerk waren de gewijde ambten veel belangrijker dan de leken, hoewel er in de sociale organisaties op termijn ook hele belangrijke en invloedrijke leken kwamen. Deze kerk was bureaucratisch en hiërarchisch georganiseerd. Sinds het begin van de twintigste eeuw, met de industrialisering van de Nederlandse samenleving, probeerde de kerk op al die plaatsen parochieel aanwezig te zijn waar de stadsuitbreiding plaatsvond en waar de arme boeren uit het zuiden kwamen wonen om werk te zoeken. Dit is de kerk die volgens Schreuder de ‘volkskerk’ is, en daar is ook wat voor te zeggen. Alleen heeft de katholieke kerk nooit kerk kunnen zijn voor het gehele Nederlandse volk. Ook de hoge participatie van katholieken in deze periode is niet typisch volkskerkelijk. In die zin leek de katholieke kerk eerder op een belijdende kerk.

De vierde periode is de periode van de ontzuiling en heroriëntatie. Deze periode laat ik lopen van 1960 tot ongeveer 1990. In deze periode verloor de katholieke kerk veel van haar maatschappelijke positie, en veel van haar leden en hun betrokkenheid. De Nederlandse samenleving als geheel verandert snel in deze tijd, wordt ethisch en etnisch pluriformer, en de relatie met de overheid wordt geleidelijk aan losser. De aanspraak van de kerk is in deze periode zeer bescheiden. Sinds het Tweede Vaticaans Concilie worden andere godsdiensten en kerkgenootschappen veel positiever gezien, en in Nederland treedt de kerk toe tot de Raad van Kerken. Oecumenische acties op sociaal en politiek gebied maken de gezamenlijke betrokkenheid van de kerken bij de samenleving duidelijk. Het religieus aanbod wordt in deze periode sterk veralgemeend. De nadruk komt te liggen op de kerk als een plek waar je kunt leren een goed mens te worden, waar je levens-ervaringen kunt spiegelen aan de verhalen in het Evangelie, en waar sociale actie geleerd en gedaan kan worden. Doordat de zuil-organisaties seculariseren verliest de kerk een hoop contacten en invloed in de samenleving; de kerkleiders onthouden zich ook steeds meer van concrete uitspraken. Er komen nieuwe elites op in Nederland die minder op hebben met kerk en religie. In de kerk zelf wordt het ambt sterk gerelativeerd. Als correctie op een overdreven focus op het ambt wordt gewezen op het doopsel dat alle gelovigen verbindt, en op de totaliteit van het Volk Gods waarbinnen het ambt een rol heeft. Door medezeggenschapsorganen en de professionalisering van kerkelijke diensten gaan leken ook binnen de kerk een rol spelen. De

organisatie van de kerk wordt aan de ene kant sterk uitgebreid met bijvoorbeeld pastorale dienstcentra op diocesaan en dekenaal niveau. Aan de onderkant begint echter de afbraak: bij gebrek aan gelovigen en betrokkenheid sluiten de eerste kerken en worden parochies opgeheven. Deze situatie lijkt het meest op de vrijwilligerskerk zoals die door Schreuder is beschreven.

De laatste periode is de fase van reorganisatie en herorientatie, van 1990 tot nu. In deze periode komt de vrije val van de kerk ten einde. De bisschoppen die in deze periode benoemd worden brengen enige rust en orde, langzaam worden enkele nieuwe initiatieven ondernomen. De aanspraak van de kerken wordt in deze periode weer wat exclusiever. Enkele verklaringen uit Rome benadrukken het unieke karakter van de katholieke kerk ten opzichte van de protestantse kerken, tegenover religieus relativisme wordt stelling genomen. Het religieuze aanbod krijgt ook meer profiel. De sacramenten en de deelname daaraan worden gepresenteerd als middel om God in deze tijd te ervaren, en gebruikt om het typisch katholieke tegenover anderen te benadrukken en te beschermen. De relatie met maatschappelijke en politieke elites blijft problematisch. Door de grote pluriformiteit en de slinkende omvang van de kerk is ze één van de vele spelers. Wel zitten er onder de 'nieuwe katholieken' enige spraakmakende cultuurdragers, die zich in toenemende mate over hun geloof uiten. Het zou verkeerd zijn de relatie tussen leek en ambt alleen te zien in termen van versterking van het ambt. Er zijn wel degelijk tendensen die de positie van het ambt versterken, maar daar er weinig nieuwe priesters zijn, zijn de grenzen daarvan beperkt en in enkele nieuwe -kerkgetrouwe- bewegingen gaan leken en geestelijken gelijkwaardig met elkaar om. De kerkelijke organisatie slinkt in deze periode drastisch, en wordt sterker diocesaan geconcentreerd. De parochies worden steeds meer regionaal samengevoegd en aangestuurd door een team van pastores (gewijd en niet-gewijd), en worden gestimuleerd met missionaire initiatieven naar buiten te treden en verbinding met de samenleving te zoeken. De kerk ontwikkelt zich in deze periode weg van de vrijwilligerskerk en de nieuwe vorm kan getypeerd worden als netwerkkerk/keuzekerk.

Conclusie

Wat waren de afgelopen vier en een halve eeuw de typerende organisatievormen van de Nederlandse katholieke kerk? Waar komt ze vandaan en waar gaat ze naar toe? In deze bijdrage werd voor de typering gebruik gemaakt van een zestal kenmerken, die ontleend werden aan Schreuder: de aanspraak van de kerk, het religieuze aanbod, de verhouding met maatschappelijke en politieke elites, de verhouding leken en ambten, de organisatie van de kerk en de parochie presentie. Op basis van een historisch overzicht werden de volgende typen gereconstrueerd:

tabel 7:

periode	type
1600-1800	belijdende kerk/vrijwilligerskerk
1800-1870	vrijwilligerskerk
1870-1960	belijdende kerk/volkskerk
1960-1990	vrijwilligerskerk
1990-heden	netwerkkerk/keuzekerk

Deze indeling heeft nogal wat consequenties voor de huidige -praktisch-theologische- discussie over de ontwikkeling en toekomst van de katholieke kerk in Nederland. Volgens dit schema komt de kerk namelijk helemaal niet van de volkskerk, en is dat dus ook niet het model waaraan de toekomstige modellen en de discussies zich moeten spiegelen. Het model dat vòòr de huidige periode overheersend was, is eerder te kenmerken met het begrip vrijwilligerskerk. Dat wil niet zeggen dat er geen volkskerkelijke elementen aanwezig waren, maar dat die niet het typerende waren voor deze periode. Sterker nog: volgens bovenstaand schema was de volkskerk al-

leen in een bepaalde periode, en dan nog slechts beperkt, een realiteit. Dit komt overeen met de waarnemingen van Staverman over de volkskerk, die vooral het culturele karakter van de kerk benadrukt: de katholieke kerk was nooit kerk voor het gehele Nederlandse volk. Organisatorisch, waar Schreuder zich op richt, was de periode 1870-1960 de tijd waarin die volkskerkelijke structuren gerealiseerd werden – echter alleen voor de katholieken.

De vraag, welke structuren en welk aanbod voor de huidige en toekomstige tijd het meest geschikt zijn, is niet per se met het voorgaande betoog te beantwoorden. De bestaande situatie hoeft niet per se de meest optimale situatie te zijn. Ze is de uitkomst van politieke, beleidsmatige beslissingen die onder de druk van concrete omstandigheden genomen worden. Hier heb ik slechts de huidige situatie willen typeren. Wat de toekomst brengen moge, en wat dan het beste is, is nog moeilijker te voorspellen. Op andere plaatsen heb ik hier wel over geschreven. Ik denk dat de combinatie keuzekerk/netwerkkerk voor de grote kerken, in een sterk pluriforme, liberale, en snel veranderende sociale omgeving de meeste kansen biedt. Het geeft de kerk de mogelijkheid flexibeler, slagkrachtiger en efficiënter te reageren op de vraag naar zingeving in de postmoderne samenleving. Ze dient daarvoor in mijn ogen wel haar profiel voortdurend aan te scherpen en te cultiveren, zodat ze voor de zoekende mens ook herkenbaar blijft als plaats waar mensen het Ware, Schone en Goede kunnen vinden, ervaren, en er hun leven en dat van anderen mee kunnen verrijken.

Literatuur

- Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. Cambridge: Polity.
- Duffhues, Ton, Albert Felling en Jan Roes (1985) *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Baarn: Ambo.
- Eijnatten, Joris van en Fred van Lieburg: *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Hellemans, Staf (2003) De katholieke kerk in Nederland 1960-2020. Van volkskerk naar keuzekerk. In Staf Hellemans, Willem Putman en Jozef Wissink (red.) *Een kerk met toekomst? De katholieke kerk in Nederland 1960-2020*. Zoetermeer: Meinema (9-39).
- Niebuhr, H. Richard ([1929] 1975) *The social sources of denominationalism*. New York: New American Library.
- Schreuder, O. (1968) Van kerk naar denominatie. *Sociologische Gids* 15 260-273.
- Schreuder, Osmund (1969) *Gedaanteverandering van de kerk. Aanbevelingen voor vernieuwing*. Nijmegen-Utrecht: Dekker & Van de Vegt.
- Sengers, Erik (2003) *“Al zijn we katholiek, we zijn Nederlanders”. Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational choice-perspectief*. Delft: Eburon.
- Simons, Ed en Lodewijk Winkeler (1987) *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlands katholicisme na 1945*. Baarn: Arbor.
- Staverman, Rudolf Jozef (1954) *Volk in Friesland buiten de kerk*. Assen: Van Gorcum - Hak & Prakke.
- Troeltsch, Ernst (1923) *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Tübingen: Paul Siebeck.
- Wach, Joachim (1964) *Sociology of religion*. Chicago-London: University of Chicago Press (10^e editie).
- Ward, Pete (2003) *Kerk als water. Pleidooi voor een vloeibare manier van kerk-zijn*. Kampen: Kok.

Dr. Erik Sengers is godsdienstsocioloog, verbonden aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit en aan het opleidingscentrum ‘Tiltenberg’ van het bisdom Haarlem-Amsterdam.

Naschrift

Toekomst van de Kerk in de regio?

Bij de presentatie van en toelichting op de nota *Nieuwe Tijden Nieuwe Wegen*, mei 2004, is vaak ge-
wezen op de geschiedenis en ontwikkeling van de Kerk m.n. vanaf 1853, het herstel van de bis-
schoppelijke hiërarchie in Nederland. Tegen de achtergrond van de verzuiling spraken we over de
volkskerk, de kerk die overal – in een fijnmazig netwerk - aanwezig was en ook in alle sectoren
van de samenleving heeft bijgedragen aan de emancipatie van de katholieken in ons land. In het
licht van de maatschappelijke ontwikkeling van de laatste decennia van de vorige eeuw zoals de
behoefte aan inspraak en medezeggenschap benadrukten we de *vrijwilligerskerk*. Gelet op de
voortgaande secularisering en veranderingen in het leefpatroon van mensen staan we aan het be-
gin van dit millennium voor de vraag of de Kerk niet veel meer vraagt om een bewuste *keuze* om
je ermee te identificeren of je erdoor te laten inspireren. Vandaar nieuwe tijden....

Lijnen en lessen vanuit het verleden

In een interessant artikel van de hand van Erik Sengers beschrijft hij de geschiedenis van de ka-
tholieke Kerk in Nederland in de afgelopen 450 jaar aan de hand van enkele modellen.

Hij onderscheidt: de volkskerk, de vrijwilligerskerk, de belijdende kerk, de keuzekerk en de net-
werkkerk. Wanneer hij deze modellen over de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland
legt stelt hij vast dat we niet een typische ‘volkskerk’ hebben gekend in de eerste helft van de vo-
rige eeuw. Het was eerder een ‘belijdende kerk’. Vanaf de jaren zestig van die eeuw kennen we
gaandeweg de ‘vrijwilligerskerk’ in de zin van een kerk die voor een deel door (een relatief be-
perkte groep) vrijwilligers wordt gedragen. Vanaf de jaren negentig bevinden we ons in een fase
die nog het meest valt te typeren als ‘netwerkkerk/keuzekerk’.

Op basis van deze beschrijving valt volgens hem niet per se de vraag te beantwoorden welke
structuur en welk aanbod voor de huidige en komende tijd het meest geschikt zijn.

Toch staan wij – parochies, dekenaten en bisdom - voor de taak in de regio's van het bisdom van
Haarlem-Amsterdam keuzes te maken over de samenwerking tussen de parochies en vooral ook
voor de vraag op welke locaties/ in welke gebouwen we de presentie van de Kerk gestalte geven.
Met iedere keuze geven we bewust of onbewust een antwoord op de vraag.

Scenario's

Op een studie-/werkdag van de dekenale en diocesane commissies voor Regiovorming en Kerk-
opbouw is voorgesteld aan de hand van scenario's naar de toekomst te kijken. Heel concreet
worden deze al ontwikkeld in Regio Zaanstreek. De input daarvoor zijn o.a. de prognoses van het
aantal katholieken en de kerkgangers (KASKI), de kosten uit een Meerjaren Onderhouds Plan
(Monumentenwacht Noord Holland) en de doorrekeningen van een en ander op de financiële
positie van de parochies (afstudeerproject stagiaire bisdom).

Globaal gaat het om: een territoriaal scenario (een schaalvergroting in enkele clusters), een con-
centratie scenario (meer in de sfeer van centrale kerk(en) en steunpunten) en een veelkleurig sce-
nario (misschien te vertalen in een netwerk van katholiek aanbod).

Richting vanuit *Nieuwe Tijden Nieuwe Wegen*?

Misschien is het toch goed om ons af te vragen of het bisdom van Haarlem-Amsterdam niet al
enige richting heeft gewezen in haar beleidsnota *Nieuwe Tijden Nieuwe Wegen*, mei 2004. Geeft de
nota een begin van een antwoord op de vraag van Erik Sengers? Wijst de nota al enigszins in de

richting van een keuze voor het een of ander scenario? Hoe blanco staan we tegenover deze vraag?

Erik Sengers ziet de beste kansen voor de grote kerken in de richting van een keuzekerk/netwerkkerk in een sterk pluriforme, liberale en snel veranderende sociale omgeving.

NTNW begint ook met het onderkennen van deze maatschappelijk veranderde tijd en de noodzaak van een 'authentiek aggiornamento': het verstaan van de tijd, de bekering tot Christus en de dienst aan het Evangelie als voorwaarde voor een nieuwe evangelisatie (p.4). Woorden die aansluiten bij de **'keuzekerk'**.

De crisis is een kans. In plaats van de Kerk te zien als 'een winkelketen met consumenten' wordt gepleit voor goedgekozen samenkomsten van gelovigen op de schaal van de regio en daarmee dus voor een **concentratie** van activiteiten.

Overigens is dat geen eenzijdige keuze voor het concentratiemodel, hoewel op een aantal plaatsen in de nota wel wordt verwezen naar deze concentratie, met name daar waar het gaat om bijvoorbeeld het vieren van de H. Eucharistie en het ontvangen van andere sacramenten (p. 12,14, 17). Daarnaast wordt evenzeer gepleit voor respect van vitale gemeenschappen (p. 8 en 11), het samenkomen in kleine groepen (p.14), de veelkleurigheid vanuit een verschillende religieuze spiritualiteit en nieuwe bewegingen die een bovenlokale en zelfs bovenregionale aantrekkingskracht hebben (p.7). Kortom veel openheid naar een **netwerkkerk**.

Voorzichtige conclusie

De Nota *Nieuwe Tijden Nieuwe Wegen* zet ons op het spoor van de bewuste keuzekerk met aandacht voor de verscheidenheid en pluriformiteit die de Katholieke Kerk eigen is.

In de organisatie sturen we aan op:

- samenwerking en toegroeien naar elkaar over de oude parochiestructuur heen die nog veel kenmerken heeft van de zogenaamde volkskerk: we willen overal zijn;
- respect voor het charisma van alle gelovigen, die op basis van hun doopsel actief willen deelnemen aan het kerkelijk leven;
- respect voor de sacramentaliteit van de Kerk, de viering van de H. Eucharistie en de mogelijkheid voor allen om sacramenten te kunnen ontvangen. Gelet op de maatschappelijke ontwikkeling, de mobiliteit en de het belang om ook de ambtsstructuur van onze Kerk te respecteren vraagt dat om enige concentratie. Dat sluit ook aan bij een eigentijds profiel dat past bij een kerk waar men voor kiest;
- niet minder aandacht ook voor de veelvormigheid van spiritualiteit en de opkomst van nieuwe bewegingen; het bewustzijn dat een missionaire kerk een nieuwe evangelisatie vraagt, intern en extern (p.11). Een en ander vraagt dus ook om een aangepaste accommodatie om deze nieuwe vormen van pastoraal gestalte te geven (p.22). Vergelijk de ijkpunten uit het Statuut van de DCRK's.

Martin Frederiks
Stafmedewerker Kerkopbouw
Bisdom van Haarlem-Amsterdam.